

ӨОЖ 81'373

Ө. Күмісбаев, Қ. Тулақбаева

Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: Caodat_7_ya@mail.ru

Парсы және қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің өзара байланысы

Өр халықтың салт-дәстүрі, наным-сенімдері мен тарихын көрсететін ауыз әдебиетінің ежелгі жанры бұл – мақал-мәтелдер. Мақалада шынайы халықтық образды ашып көрсететін парсы және қазақ халық даналығы мен философиясының өзара байланысы туралы баяндалады. Қазақ тіліндегі кейбір парсы мақал-мәтелдеріндегі дәлме-дәл баламалар, ондағы қозғалатын ортақ тақырып, екі халықтың ой-тұжырымының, дүниеге көзқарасының бірінен-бірі алыстамайтынын, олардың арасындағы тілдік-мәдени өзара байланыстардың сонау ежелден бастау алатынын айшықтайды.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, халық ауыз әдебиеті, рухани байлық, парсы тілі.

U. Kumysbaev, K. Tulakbaeva

The intercommunication of the Persian and Kazakh proverbs and sayings

Proverbs and sayings are the oldest genre of the spoken language and the creative work of the people, i.e. they are a certain mirror reflecting not only the mode of life but as well the people's history, philosophy, belief and their customs. Proverbs and sayings are being the most important of the spiritual culture and the highest form of thinking and talent have always been and will be the actual problems of the investigation. The article investigates the issue of the intercommunication of the Persian and Kazakh wisdom, philosophy which embody the true ways of people's thinking.

Keywords: Proverb, saying, genre of the spoken language, spiritual culture, Persian language.

О. Кумисбаев, К. Тулақбаева

Взаимосвязь казахско-персидских пословиц и поговорок

Пословицы и поговорки – древнейший жанр устного народного творчества, некое зеркало, отражающее не только быт, но и историю, психологию, верования, обычаи народа. Пословицы и поговорки, являясь важнейшим элементом духовной культуры и наивысшей формой мышления и дарования, всегда оставались и останутся актуальными. В данной статье рассматривается вопрос о взаимосвязи персидской и казахской народной мудрости, философии, которые олицетворяют истинно народные образы.

Ключевые слова: пословица, поговорка, жанр устного народного творчества, духовная культура, персидский язык.

Халық даналығының қазына байлығы саналатын ғибратты нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер өмір шындығын, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен өмір салтын, қоғамдық дамуын нақты, шынайы, шебер бейнелеуімен құнды. Тіл байлығының алтын қорынан айрықша орын алатын астарлы да терең мағыналы даналық

сөздер – ғасырлар бойы қалыптасып, халықпен бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Тамыры терең бойлап, кеңінен таралған халық ауыз әдебиетінің ежелгі жанры, асыл ойдың маржаны аталған мақал-мәтелдердің ерекшелігі олардың адам санасына қонған ой-тұжырымды мәнді, мәнерлі етіп құнарландыра түсуінде. Кез кел-

ген тыңдаушының көкейіне бірден қона кететін, қысқа да нұсқа, терең мағыналы, сұңғыла ойды білдіретін дана сөздерге бай халықтардың бірі – қазақ халқы. Қазақ ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігін паш ететін аталы асыл сөздер сонау көне заманнан бастау алып, ұрпақтан-ұрпаққа сұрыпталып, беріліп келеді. Халықтың өмірге, дүниеге философиялық көзқарасын, ой-өрісін бейнелеп, заман талабына, халық мүддесіне қарай ұдайы жаңғырып, жасарып отырған мақал-мәтелдер құрылымы жағынан шеберлігімен, мән-мағынасының тереңдігімен ғана сипатталмайды, олар сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді [3, 9].

Қазақ ауыз әдебиетінің тарамды бөлігінің бірі болып табылатын мақал-мәтелдердің шығу тарихы турасында А. Байтұрсынов : «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады», - деп көрсетеді. Мақалды күнделікті тұрмыста қолданылатын, шындықпен астасып келіп, мақалдап, шешен тілмен айтылатын сөздер деп қарастырып, ал мәтелді тұрмыста қолданылатын сөздердің көп жағдайда шындықты дөп басып көрсетпейтін, кесегімен айтылатын сөздердің қатарына жатқызуға болады [3, 5].

Тұрмыс-тіршілігі де, салт-дәстүрі де ұқсас қазақ және парсы халықтарының кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиет-ақылы, үлкен ой, терең пікірге құрылған өмір туралы айтылған ел санасының қорытындысы іспеттес мақал-мәтелдері тақырыбы жағынан алуан түрлі. Парсы халық шығармашылығының ежелгі жанры, рухани мәдениетінің маңызды элементін құрайтын мақал-мәтелдері парсы әдебиетіне – проза мен поэзияға ертеректен сіңген. Әсіресе парсы әдебиетінің классикалық кезеңінде мақал-мәтелдердің алатын орны зор. Парсы поэзиясының көрнекті өкілдері өз шығармаларында фольклор материалдарын кеңінен қолданып, уақыт өте келе олардың бірқатары парсы классиктерінің туындыларынан қанатты сөздер ретінде қайтадан ауыз әдебиетіне енгені мәлім. Парсы ауыз әдебиетін зерттеуші ғалымдар да мақал мен мәтелді бір-бірінен логика-семантикалық жағынан бөліп қарастыра

келе, мақалды өмірдің сан-алуан қырларын сипаттайтын насихат түріне жатқызса, мәтелдің одан айырмашылығын сөз арасында айтылып кететін, сөзді әрлендіре түсетін, құрылымы жағынан қысқа, нақты бір тұжырым деп түсіндіреді.

Түрлі тақырып төңірегіне топталған қазақ-парсы мақал-мәтелдері бір-бірімен мағына жағынан тығыз байланысты болуымен, ішкі шымыр логикалық бірлігімен айшықталады. Туған жер, ынтымақ, бірлік, кішіпейілділік пен қарапайымдылық, ақыл-ой, білім, ғылым, тәрбие тақырыбымен қатар ақымақтық пен ақылсыздық, сараңдық пен пайдакүнемдік, еріншектік пен жалқаулық, екіжүзділік сынды мінез-құлық ақауларына қатысты, ерлік пен батылдық, адалдық пен шыншылдық, достық, өнер, еңбек тақырыбындағы аз сөзге көп мағына сыйғызып, көркемдеп айтылған үгіт-насихаттар екі халықтың да ауыз әдебиетінде қамтылған. Ежелден өскелең ұрпақ тәрбиесіне ұл өсіріп, қыз тәрбиелеген ата-бабаларымыздың айрықша мән бергені, бұл мәселе дана халқымызды толғандырғаны хақ. «Тәлім сөз-тәрбие құралы» деген халық даналығының дәл айтылған нағыз ақиқат екеніне қазақ және парсы тіліндегі мақал-мәтелдерді саралай, олардың тәрбиелік мән-мағынасын аша отырып көз жеткізіп көрелік. Парсы тіліндегі «Педәр хода-йе кучәк әст» (сөзбе-сөз: әке – кіші құдай) [5, 102] – «Аталы ұл – қожалы құл» немесе «Ата – бәйтерек, бала – жапырақ», «Джаи ке нәмәк хури, нәмәкдан мәшекән» (сөзбе-сөз: дәм-тұзын татқан жеріңнің тұз салатын ыдысын сындырма) – «Су ішкен құдығына түкірме», «Черағ әз беһәр тарики негәһдор» (сөзбе-сөз: шырақты қараңғылық бола қалған жағдайға сақта) – «Қайта кірер есікті теуіп ашу жарамас», «Дохтәри михоһи модәрәш ро бебин , кәрбос михоһи пәннош ро бебин» (сөзбе-сөз: қызын алғың келсе, анасына қара, кенеп алғың келсе, еніне қара)- «Шешесіне қарап қызын ал», «Бәд мәкән ке бәд офти, чаһ мәкән ке худ офти» (сөзбе-сөз: жамандық жасама, жамандыққа (өзің) ұрынасың, ор қазба, өзің түсесің), «Чаһкән һәмшише тәһ-е чаһ әст» (сөзбе-сөз: ор қазушы үнемі ордың түбінде қалар) – «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің» [9,78] деген мақал-мәтелдердің мәнісі – өсіп келе жатқан ұрпақты жастайынан жақсылыққа, үлкенді құрметтеуге баулу болмақ.

Қазақ халқының «Сабыр түбі – сары алтын» деген даналығымен мағыналас парсының «Әссәбр мефтах оффәрәһ» (сөзбе-сөз: сабырлылық- қуаныштың кілті), «Карһо нику шәу әммо бе сәбр» (сөзбе-сөз: барлық іс қайырлы болады, тек сабырлылықпен), «Леһаф ро бәройе йек шепеш бирун нәйәфкөнәнд» (сөзбе-сөз: бір ғана битке бола көрпені сыртқа лақтырмайды) деген мақалдары ұстамдылық пен сабырлыққа, көркем мінезге тәрбиелейді. Бұл мақалдардың аудармаларына мән берер болсақ «Битке өкпелеп тоныңды отқа жақпа» деген қазақ тіліндегі баламаларымен дәл келетінін байқаймыз. Дос-жаранның қадірін біліп, құрметтеуге шақыратын «Йор-е ғәдим әсб-е зейн кәрде әст» (сөзбе-сөз: ескі дос – ерттелген ат) – «Ескі дос естен кетпес, жаңа дос қадіріне жетпес», «Дустан-е вәфодор бейтәр әз хишон» (сөзбе-сөз: шынайы достар туыстан артық) – «Жаман туыстан жақсы таныс артық», «Дуст гири дигәр зе дәст мәдеһ» (сөзбе-сөз: (жаңа) дос тапсаң, басқасын (ескісін) жоғалтпа), «Бо ник нешини ник шәви, бо диг нешини сияһ» (сөзбе-сөз: жақсымен (бірге) отырсаң, жақсы боларсың, қазанның жанында отырып қара боларсың) «Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң қаларсың ұятқа» немесе «Қазанға тиіспе қарасы жұғады, жаманға тиіспе, бәлесі жұғады» деген мақалдар дос таңдауда адамның аласын ажырата білу, көрегендік таныту қажеттігін тілге тиек етеді. «Әғл ке нист джан дәр эзоб әст» (сөзбе-сөз: ақыл жоқ болса, жан азапта болар)- «Ақылы аздың азабы көп», «Пиш әз ахунд менбәр нәроу» (сөзбе-сөз: молдадан бұрын мінбеге барма) – «Ұстаз алдында тілің тый, ұста алдында қолың тый» [9, 61] деген нақыл сөздер білім, өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, ұстазын қадір тұтқан, көп оқып білімін молайтқан жас ұрпақ өмірден өз орнын таппақ дегенді меңзейді.

«То тәнур гәрм әст, нан ро бойәд похт» (сөзбе-сөз: нанды тәнурдың (нан пісіретін пеш) ыстық кезінде пісіру керек) – «Темірді ыстық кезінде соқ» «Хоһи нәшәви росва, һәмрәнг-е джәмаат шәу» (сөзбе-сөз: ұятқа қалғың келмесе, жамағатқа қарай бейімдел) немесе «Рәфти бе шәһр-е курон, диди һәме курәнд» (сөзбе-сөз: соқырлар қаласына барсаң, бәрінің соқыр екенін көрерсің) – «Көршің соқыр болса, көзіңді қыс» немесе «Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырлайсың», «Анче деләм хост нә он шөд, анче

хода хост, һәмон шөд» (сөзбе-сөз: жүрегімнің қалағаны емес, құдайдың қалағаны болады)- «Жазмыштан озмыш жоқ», «Һич дуди би отәш нист» (сөзбе-сөз: ешбір түтін отсыз болмайды) – «Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды» деген қазақ тіліндегі баламасымен дәлме-дәл келетін парсы халқының даналығынан кез келген адам ой түйіп, өнеге алмақ. «Зәхм- е тир бәр тән әст, зәхм-е сохән бәр джан әст» (сөзбе-сөз: оқ тәнді, сөз жанды зақымдайды)- «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Зәбон гушт әст, бе һәр тәрәф бегәрдони мигәрдәд» (сөзбе-сөз: тіл – ет, әр тарапқа бұрсаң, бұрылады) – «Тілде тиек жоқ», «Тіл – буынсыз, ой – түпсіз». «Һәрф е һәк – тәлх әст» (сөзбе-сөз: шын сөз – ащы) – «Ақ сөз ащы болады, ғайбат сөз тәтті болады», «Шешеннің тілі – семсердің жүзі», «Зәбон дәр дәһон пасбан-е сәр әст» (сөзбе-сөз: ауыздағы тіл – бастың қорғаушысы)- «Басқа бәле тілден» [2,47] деген тілдің құдіреттілігін баяндайтын мақалдардың қазақ және иран халықтарының ауыз әдебиетінде көптеп кездесуі сөйлеу, тіл мәдениетін арттыру мәселелері ешқашан өзектілігін жоғалтпайтындығынан туындайтыны мәлім.

Қазақ даласында небір орақ ауыз, от тілді ақын-жыраулар, шежіре-шешендер, қара қылды қақ жарған ұлы тұлғалардың «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» (Бұқар жырау), «Байлауы жоқ шешеннен үндемеген есті артық» (Шал ақын), «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боларсың елден бөлек», «Мықтымын деп мақтанба ақыл білсең, мықты болсаң өзіңнің нәпсіңді жен» (Абай) [8,52] деген ақыл сөздері мен «Жақсылыққа жақсылық ет қолдан келсе, жамандыққа қарғыс айт өле-өлгенше» (Әбдірахман Жами), «Кім өмірден тәлім ап үйренбесе, ешкімнен де үйренбес ол ешнәрсе» (Рудаки), «Ойланбай айтқан сөзден без», «Ақылды адам өз нәпсісін тияр болар әуелі, тікенектен ажыратып алу үшін мәуені» (Сағди), «Жақсы адам өзінің жыртық тонымен де сыйлы, гүл өзінің жапырағымен сыйлы» (Әлішер Науаи) деген парсы классиктерінің саф алтындай салиқалы сөздері мен парасатты нақылдарының бәрінің құяр арнасы біреу. Ол- терең ой, өнегелі іс-әрекетіңмен «дүниенің кетігін тауып кірпіш болып қалан» деген салмақты ақыл-кеңестің төңірегіне саяды. Ауыз әдебиеті халықтың тек қана көркем өнері емес, әрі философиясы, әрі ғылымы, әрі тәрбие құралы. Ал сол әдебиетті

тәрбие құралы етудің мақсаты – адамды өмірді тануға, жақсылыққа үйреніп, жамандықтан жиренуге шақыру болмақ.

Сонымен, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне» келсек, үлкен ой, терең пікірге құрылған өмір шындығын баяндайтын, ащы мен тұщы, алыс пен жуық, жақсылық мен жамандық

сынды өмірдің сан алуан қырын ой елегінен өткізіп барып түйінделген ел санасының қорытындысы, кейінгі ұрпаққа қалдырған халық даналығының мұрасы – мақал-мәтелдер мен ұлыларымыздың ұлағатты сөздері ретті жерінде қамқоршы тәлімгердің де рөлін атқармақ және ешқашан өзектілігін жоғалтпақ емес.

Әдебиеттер

- 1 Голева Г. С. Фразеология современного персидского языка. – Москва, 2006;
- 2 Деххудо, Алиаскар. Амсалъ и хахим. Т. 1-4. – Тегеран, 1974.
- 3 Жарықбаев Қ. Ақылдың кені. – Алматы, 1991;
- 4 Нысаналин А. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 2004;
- 5 Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – М., 1979.
- 6 Рубинчик Ю. А. Основы фразеологии персидского языка. – Москва, 1981.
- 7 Рустамов Л. З. Разговорник на трех языках (персидский-казахский-русский). – Тегеран, 1995;
- 8 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелі. – Алматы, 1980;
- 9 Фарсадманеш С. А. Русско-персидский словарь пословиц и поговорок. – Тегеран, 2005.

References

- 1 Goleva G.S. Phraseology of the modern Persian language //Moscow.-2006.
- 2 Dehhudo, Alyaskar. Amsal y hakim, Tehran.- 1974
- 3 Zharykbaev K. Akyldyn keny // Almaty.- 1991.
- 4 Nysanalyn A. Kazakh proverbs and sayings//Almaty.- 2004.
- 5 Permiakov G.L. Proverbs and sayings of the East // Moscow.- 1979.
- 6 Rubynchik Ju. A. The basics of the phraseology of the Persian language // Moscow.-1981.
- 7 Rustamov L.Z. Phrase book in three languages (Persian-Kazakh-Russian) //Tehran.- 1995.
- 8 Turmanzhanov U. Kazakh proverbs and sayings// Almaty.- 1980.
- 9 Farsadmanesh S.A. English-Persian dictionary of proverbs and sayings // Tehran.- 2005.